

नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांच्या क्रीडाविषयक प्रगतीचा अभ्यास

बी.व्ही. श्रीगीरीवार

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

१.० प्रस्तावना

नागपूर जिल्हा व शहरी व ग्रामीण विभागामध्ये विभागलेला आहे. नागपूर जिल्ह्यामध्ये अनेक शैक्षणिक संस्था विद्यादानाचे कार्य करतात. अशा शैक्षणिक संस्थाद्वारा अनेक माध्यमिक शाळा राबविल्या जातात. शाळांकरवी बौद्धिक विकासासोबत शारीरिक विकासही साधल्या जातो. या शारीरिक विकासामध्ये विविध प्रकारचे खेळ महत्वाची भूमिका पार पाडतात. खेळ हा माणसाच्या जीवनाशी निगडित एक अविभाज्य घटक आहे. आज मानवाला सुनियोजित खेळ तसेच शारीरिक शिक्षेच्या कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. वातावरण मानवामध्ये असंख्य परिवर्तन आणते. शिक्षणासोबत खेळालासुद्धा महत्व दिले गेले पाहिजे. त्याकरिता त्यांना लागणाऱ्या सोयी सवलती त्या माध्यमिक विद्यालयामध्ये नसल्यामुळे त्या विद्यार्थी खेळाडूंच्या सुप्त गुणांचा सर्वांगीण विकास होवू शकत नाही.

माध्यमिक विद्यालयाच्या खेळाडूंना अशा प्रकारच्या सोयी सवलती उपलब्ध करून दिल्यास त्यांच्या शारीरिक शिक्षणाचा उच्चार करताच आपणांस शरीर व शिक्षण अशा दोन शब्दांचा समुच्चय झालेला दिसून येतो. शारीरिक शिक्षण म्हणजे शरीराच्या निरनिराळ्या हालचालींद्वारे दिले जाणारे शिक्षण होय. त्यांकरिता त्यांना लागणाऱ्या क्रीडा सोयी सवलती त्यांचे विद्यालय किती प्रमाणात उपलब्ध करून दमण्यात येत आहे याचा विचार करणे गरजेचे आहे. माध्यमिक शाळा म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणारी प्रयोगशाळा आहे. या प्रयोगशाळेत विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतिसोबतच विद्यार्थ्यांची शारीरिक व बौद्धिक वाढ होत असते. त्या वाढीकरिता योग्य खत-पाणी देण्याचे कार्य क्रीडा प्रकार करित असतात. विद्यार्थ्यांमध्ये क्रीडा विषयी उत्साह निर्माण करणे शाळेची नैतिक जबाबदारी असते. कारण

शारीरिक शिक्षण हा दैनिक अभ्यासक्रमाचा एक अंगीभूत घटक असतो. याकरिता नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यालयामध्ये विविध खेळ प्रकारांबाबत पाहण्याचा दृष्टिकोण कसा आहे याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. या करिता, हे संशोधन करण्यात आले आहे.

२.० संशोधनकार्य पद्धती

कोणतेही संशोधन करण्याकरिता उपयुक्त पद्धतीची निवड करणे आवश्यक आहे. याकरिता नागपूर जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमधील क्रीडा विकासा संबंधी माहिती माळविण्यासाठी शोधकर्त्याने संशोधनाकरिता प्रश्नावली व साक्षात्कार पद्धतीची निवड केली.

२.१ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

संशोधनाची व्याप्ती नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांपर्यंत मर्यादित होती. प्रस्तुत अध्ययनात या शाळांमधील शारीरिक शिक्षकांकडून माहिती मिळविण्यात आली.

२.२ नसंख्या व न्यादर्श

प्रस्तुत संशोधनाकरिता नागपूर जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांमधील शारीरिक शिक्षक जनसंख्येत मोडतात. प्रस्तुत संशोधनाकरिता नागपूर जिल्ह्यातील २०० माध्यमिक शाळांमधील शारीरिक शिक्षकांची अध्ययनासाठी निवड करण्यात आली.

२.३ प्राथमिक स्रोत :

प्रत्यक्ष माहितीच्या सकलनासाठी मुलाखत तंत्र, अनुसूची पद्धत, निरीक्षण आणि सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. संशोधन कार्य करतांना सूक्ष्म आणि सखोल अध्ययन करण्यात आले. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांमधील क्रीडा विकासासंबंधी माहिती जाणून घेण्यासाठी विद्यालयाच्या ठिकाणी वारंवार भेटी देवून शारीरिक शिक्षकांची मुलाखत घेण्यात आली.

२.४ दुय्यम स्रोत :- तथ्य संकलनासाठी विविध दैनिक, साप्ताहिके, मासिके, वार्षिकांक, पुस्तके, ग्रंथ, नियतकालिके व इतर प्रकाशित साहित्यांचे अध्ययन केले गेले. शासनाच्या विविध विभागांमार्फत प्रकाशित साहित्य, शोध प्रबंधाचे अवलोकन आणि परीक्षण करण्यात आले.

२.५ माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण :

सांख्यिकीय तंत्रातील विविध ग्राह्यता चाचणीचा विशेषत्वाने उपयोग करण्यात आला. त्या आधारावर निष्कर्ष काढले गेलेत. प्राप्त माहितीवरून वारंवारिता (Frequency) व बहुलक काढण्यात आले.

३.० सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थविवेचन

३.१ अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाच्या मैदानाची उपलब्धता

सारणी १:

अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाच्या मैदानाच्या उपलब्धतेसंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
होय	८०	४०.०
नाही	१२०	६०.०
एकूण	२००	१००.०

वरील सारणी क्रमांक १ मध्ये अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाच्या मैदानाच्या उपलब्धतेसंबंधी नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांमध्ये कार्यरत शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ६०.० टक्के शारीरिक शिक्षक कार्यरत असलेल्या शाळेत अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाचे मैदान उपलब्ध नसून ४०.० टक्के शाळांमध्ये अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाचे मैदान उपलब्ध आहे.

३.२ शाळेत आऊटडोर व इनडोर मैदानाची उपलब्धता

सारणी २:

शाळेत विविध क्रीडा प्रकारांच्या सरावासाठी आऊटडोर व इनडोर मैदान उपलब्ध असण्यासंबंधी शारीरिक

शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
होय	३८	१९.०
नाही	१६२	८१.०
एकूण	२००	१००.०

वरील सारणी क्रमांक २ मध्ये शाळेत विविध क्रीडा प्रकारांच्या सरावासाठी आऊटडोर व इनडोर मैदान उपलब्ध असण्यासंबंधी माध्यमिक शाळांमध्ये कार्यरत शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ८१.० टक्के शाळेत क्रीडा सरावासाठी आऊटडोर व इनडोर मैदान उपलब्ध नाही तर १९.० शाळांत सरावासाठी आऊटडोर व इनडोर मैदान उपलब्ध आहे.

३.३ शाळेत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्षाची उपलब्धता

सारणी ३:

शाळेत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्ष उपलब्धता असण्यासंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
होय	७०	३५.०
नाही	१३०	६५.०
एकूण	२००	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ३ मध्ये शाळेत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्ष उपलब्धता असण्यासंबंधी माध्यमिक शाळांतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ६५.० टक्के शाळांत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्ष नसून ३५.० टक्के शाळेत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्ष उपलब्ध आहे.

३.४ क्रीडा क्षेत्रात मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव

सारणी ४:

क्रीडा क्षेत्रात मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव करण्यात येतो असे वाटण्यासंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
होय	५०	२५.०
नाही	१५०	७५.०
एकूण	२००	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ४ मध्ये क्रीडा क्षेत्रात मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव करण्यात येतो असे वाटण्यासंबंधी माध्यमिक शाळांमध्ये कार्यरत शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७५ टक्के शिक्षकांना क्रीडा क्षेत्रात मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव करण्यात येतो असे वाटत नाही तर ३६ टक्के शिक्षकांना असा

भेदभाव करण्यात येतो असे वाटत असल्याचे निदर्शनास आले.

३.५ क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर परिणाम

सारणी ५:

क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर सकारात्मक परिणाम होण्यासंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
होय	१४०	७०.०
नाही	६०	३०.०
एकूण	२००	१००.०

वरील सारणी क्रमांक ५ मध्ये क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर सकारात्मक परिणाम होण्यासंबंधी माध्यमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७० टक्के शिक्षकांच्या मते क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर सकारात्मक परिणाम होतो तर ३० टक्के शिक्षकांप्रमाणे क्रीडा प्रदर्शनावर सकारात्मक परिणाम होत नाही.

३.६ खेळाशी संबंधित समस्यांच्या निवारणाचे स्रोत

सारणी ६:

शाळेत खेळाशी संबंधित समस्यांच्या निवारणाचे स्रोत

प्रतिक्रिया	उत्तरदाते	टक्केवारी
क्रीडा व्यवस्थापन समिती	१२०	६०.०
प्रशिक्षक	८०	४०.०
सहकारी खेळाडू	१०४	५२.०
वर्गमित्र	५०	२५.०

वरील सारणी क्रमांक ६ मध्ये शाळेत खेळाशी संबंधित समस्यांच्या निवारणाच्या स्रोतासंबंधी शारीरिक शिक्षकांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ६० टक्के शिक्षकांच्या मते शाळेत क्रीडा व्यवस्थापन समितीद्वारे खेळाशी संबंधित समस्यांचे निवारण होत असून शाळेत सहकारी खेळाडू, प्रशिक्षक व वर्गमित्राद्वारे खेळाशी संबंधित समस्यांचे निवारण होते हे नमूद करणाऱ्या खेळाडूंचे शकडा प्रमाण अनुक्रमे ५२ टक्के, ४० टक्के व २५ टक्के असल्याचे निदर्शनास आले.

४.० निष्कर्ष

४.१ अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाच्या मैदानाची उपलब्धता

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमध्ये अद्ययावत सोयींनी युक्त खेळाचे मैदान उपलब्ध नाही.

४.२ शाळेत सरावासाठी आऊटडोअर व इनडोअर मैदानाची उपलब्धता

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमध्ये विविध क्रीडा प्रकारांच्या सरावासाठी आऊटडोअर व इनडोअर मैदान उपलब्ध नाही.

४.३ शाळेत क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्षाची उपलब्धता

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमध्ये क्रीडा साहित्य ठेवण्यासाठी स्वतंत्र भांडार कक्षा उपलब्ध नाही.

४.४ क्रीडा क्षेत्रात मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमध्ये मुले व मुली खेळाडूंमध्ये भेदभाव करण्यात येत नाही.

४.५ क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर परिणाम

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमधिल शारीरिक शिक्षकांच्या मते क्रीडा शिबीरांचा खेळाडूंच्या क्रीडा प्रदर्शनावर सकारात्मक परिणाम होतो.

४.६ शाळेत खेळाशी संबंधित समस्यांच्या निवारणाचे स्रोत

- प्राप्त परिणामांवरून असे निदर्शनास येते की, नागपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील बहुतांश माध्यमिक शाळांमधिल शारीरिक शिक्षकांच्या मते प्रामुख्याने शाळेत क्रीडा व्यवस्थापन समिती व सहकारी खेळाडूंद्वारे खेळाशी संबंधित समस्यांचे निवारण होते.

५.० आधार ग्रंथसूची

- 1) बोरकर गु. एम., “शालेय स्तरावर शारीरिक शिक्षणाची गरज आणि त्याबाबत होणारी उपेक्षा ; एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास”, लघुशोध प्रबंध, नागपूर विद्यापीठ, पृ.६२-६३, (१९६६)
- 2) काळे के.एस., “शारीरिक शिक्षणातील माध्यमिक शाळेतील शिक्षणाची सध्यास्थिती”, लघुशोध प्रबंध, एम.एड. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, पृ.२८ (१९८६,)
- 3) कोठीवाले द. ब., “शारीरिक शिक्षणाचा विकास”, श्री.लेखन वाचन भंडार, लक्ष्मी रस्ता, पुणे (१९७७).
- 4) कानडे वि.कृ., “शारीरिक शिक्षणाचे व्यवस्थापन व प्रशासन”, पृ.१४-१५, (जानेवारी १९६४)
- 5) बोधनकर सु., अलोनी वि., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००३:१४७.
- 6) बोरकर श्री.गुरुदास म., “शालेय स्तरावर शारीरिक शिक्षणाची गरज आणि त्याबाबत होणारी उपेक्षा ; एक सर्वेक्षणात्मक अभ्यास”, लघुशोध प्रबंध, नागपूर विद्यापीठ, पृ.६२-६३, (१९६६)
- 7) कुंडले म.बा., कुळकर्णी दामोदर दिनकर, ‘शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक मानसशास्त्र’ प्रकाशक – महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळासाठी, श्री विद्या प्रकाशन २५०, शनिवार पेठ, अष्टपूजा रस्ता पुणे ३०, पृ.क्र. २८-२९.

